

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJS STUDIJS

10

*Rimantas Miknys
Lietuvos demokratų partija
1902-1915 metais*

1995

**LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS**

*Skiriu Motinai ir
šviesiam Tėvo atminimui*

ISSN 1392-0391

Mykolo Römerio 120-osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJS STUDIJS

10

Rimantas Miknys

Lietuvos demokratų partija 1902-1915 metais

VILNIUS

A. Varno personalinė įmonė

1995

UDK 947.45.052

Li-191

Redakcinė kolegija:

Antanas Kulakauskas

Česlovas Laurinavičius

Raimundas Lopata

Rimantas Miknys

Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)

Vladas Sirutavičius

Giedrius Subačius

Antanas Tyla

Knyga išleista su finansine

ATVIROS LIETUVOS FONDO parama

ISBN 9986-491-22-3

© Rimantas Miknys, Lietuvos istorijos institutas

TURINYS

PRATARMĖ	7
ĮVADAS	8
1. LIETUVIŲ DEMOKRATŲ PARTIJOS KŪRIMASIS IR 1902 - 1904 METŲ POLITINĖ-SOCIALINĖ PROGRAMA	16
1.1. LDP ištakos ir prielaidos	16
1.2. LDP steigimas	27
1.3. LDP pagrindinės programinės nuostatos ir jų įtaka partijos organizavimui	32
2. LIETUVIŲ (LIETUVOS) DEMOKRATŲ PARTIJOS ORGANIZACINIS IR VISUOMENINIS-POLITINIS VEIKIMAS 1905 METAIS	44
2.1. LDP organizacinės problemos, jų sprendimas ir rezultatai	45
2.2. LDP visuomeninė-politinė veikla ir partijos naujų programinių nuostatų formavimas	61
3. LIETUVOS DEMOKRATŲ PARTIJA 1906 - 1915 METAIS	94
3.1. LDP organizacinės evoliucijos ir veiklos ypatumai	96
3.2. LDP politinės-socialinės programos bruožai	128
3.3. Tautiniai-politiniai LDP veiklos aspektai	142

IŠVADOS	168
PRIEDAI	173
LENTELĖS.....	174
LIETUVOS DEMOKRATŲ PARTIJOS PAGRINDINIAI DOKUMENTAI	184
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA	218
STRESZCZENIE	226
RÉSUMÉ.....	238
TRUMPINIAI	249
ASMENŲ RODYKLĖ.....	250

*lietuviams krašto priedermes*²⁴⁸. Pasak LDP ideologų, pilietinės visuomenės sukūrimas turėjo užkirsti kelią bet kokiai tautinei diskriminacijai²⁴⁹ ir laiduoti lietuvių politinės (pilietinės) tautos susiformavimą.

Kiti programų teiginiai. Iš jų minėtini švietimo ir socialinės apsaugos reikalai, kurie tradiciškai buvo aptariami visose to meto lietuvių politinių grupių programose. Jau ne kartą minėjome, kad LDP savo istorinės-sociologinės koncepcijos, kitų programinių nuostatų įgyvendinimą pirmiausia siejo su savimonės ugdymu, visuomenės perauklėjimu visuotiniu švietimu. Todėl programose buvo įrašyti privalomo nemokamo pradinio mokyimo, nemokamo mokslo valstybinėse mokyklose įvedimo, privačių mokyklų su laisvomis programomis kūrimo, Vilniaus universiteto atkūrimo projektai²⁵⁰.

Socialinei apsaugai garantuoti buvo numatytas socialinis draudimas valstybės lėšomis senatvės, invalidumo, ligos, nedarbo atveju bei nemokamas gydymas, vaistai neturtingiems darbininkams. Buvo pasisakoma už profesinių draugijų steigimo laisvę, 8 valandų darbo dieną, darbo užmokesčio minimumo įvedimą, lygų vyrų ir moterų darbo atlyginimą. Draudžiama dirbti vaikams, nėščiosioms, kūdikius maitinančioms ir nesveikoms moterims, naktinis darbas leidžiamas tik išimties tvarka. Fabrikuose buvo numatyta įsteigti darbininkų renkama ir nepriklausoma nuo administracijos ir policijos darbo inspekcija. Be to, buvo pasisakoma už progresyvinį pelno ir turto mokestį²⁵¹.

Pateikdama plačią demokratinę švietimo, socialinės apsaugos programą, LDP rūpinosi naujos visuomenės ugdymu, siekė užsitikrinti masių paramą, kad galėtų įgyvendinti savo politinius-socialinius tikslus.

3.3. TAUTINIAI-POLITINIAI LDP VEIKLOS ASPEKTAI

LDP požiūris į kitas lietuvių idėjines-politines grupes. Priešstata ir bendradarbiavimas. Aptartą politinę-socialinę programą LDP pradėjo įgyvendinti organizuodama šviečiamąją-kultūrinę veiklą, leisdama periodinę spaudą, dalyvaudama rinkimuose į Rusijos Valstybės Dūmą bei per savo atstovų veiklą. Esame trumpai jau užsiminę, kas šiame darbe buvo sąjungininkai, bendrininkai ir kas priešininkai, politiniai konkurentai. Tačiau, norint turėti išsamų minėtos LDP veiklos vaizdą, būtina nors trumpai panagrinti, kur ir dėl ko sutapo ar nesutapo jos bei kitų lietuvių idėjinių-politinių grupių, partijų pozicijos, pažiūros.

Kaip minėta, 1906-1915 m. intensyviai vykusi politinė diferenciacija rėmėsi pasaulėžiūros skirtumais. Krikščionišką-katalikišką pasaulėžiūrą propagavusios politinės grupės (krikščionys demokratai, tautiniai demokratai - viltininkai, nuo 1914 m. - vairininkai) sudarė dešiniųjų - nuosaikiųjų - lietuvių politinių jėgų srovę, o besiremiančios materialistine, racionalistine, pozityvistine bei liberaline pasaulėžiūromis (socialdemokratai bei demokratai) telkėsi kairiųjų - radikaliųjų - srovėje. 1906-1915 m. ir vyko pagrindinių šių dviejų srovių idėjinė-politinė kova, turėjusi įtakos, kaip matėme, tautiniam-kultūriniam darbui, politinei veiklai, susijusiai su Rusijos Valstybės Dūma.

LDP pagrindiniai idėjinės kovos priešininkai ir politinės veiklos konkurentai buvo dešinieji, o ypač stipriausia, įtakingiausia jo dalis - krikščionys demokratai.

Po nesėkmingų 1905-1906 m. bandymų atskiros politinės partijos krikščionys demokratai ir nesukūrė. Tačiau, vadovaudamiesi Popiežiaus Leono XIII enciklikų "Rerum Novarum" (1891 m.), "Graves de Communi" (1901 m.) nuostatomis, kad dvasininkija neribotų savo darbo vien Sakramentų teikimu, religiniais pamokymais, o eitų į laudį, padėtų jai spręsti visuomeninio gyvenimo problemas ir atneštų naudos tikėjimui, kad krikščioniškoji demokratija gali ir turi bažnyčios, tikėjimo labui naudoti politikos darbą²⁵², aktyviai įsitraukė į visuomeninį, tautinį-kultūrinį gyvenimą, tapo įtakingiausia lietuvių tautinio ir visuomeninio judėjimo politinė jėga. Kaip žinoma, minėtos enciklikos buvo nukreiptos prieš liberalizmo, ypač ekonominio, ideologiją, o kartu prieš socialistus, siekiama perimti iš jų iniciatyvą socialinio teisingumo idėjai įgyvendinti. Todėl krikščionys demokratai, konkuruodami, konfrontuodami su socialdemokratais, demokratais, stengėsi sustiprinti ir išplėsti savo įtaką liaudžiai, siekdami savo žinioje turėti kultūrą, švietimą, jaunimo auklėjimą, perimti į savo rankas kooperacinį judėjimą²⁵³. Rūpindamiesi pirmiausia kataliky-

²⁴⁸ J. Bekampis [J. Stankevičius?], "Apie demokratų politiką", *Lietuvos žinios*, 1915 04 15(28), nr. 42.

²⁴⁹ R. [A. Rimka], "Sugyvenimo pagrindas", *Lietuvos žinios*, 1913 04 (05 03), nr. 46; 1913 04 23 (05 06), nr. 47; 1913 04 25 (05 08), nr. 48.

²⁵⁰ *Lietuvos demokratų partijos programa*, p. 14-15; Lietuvos demokratų programa [1914 m.], MAB, f. 199-1, l. 17.

²⁵¹ *Lietuvos demokratų partijos programa*, p. 13; Lietuvos demokratų programa [1914 m.], *ibid.*, l. 17-18.

²⁵² M. Krupavičius, *Visuomeniniai klausimai*, p. 136, 145, 147-149, 158.

²⁵³ A. Gaigalaitė, *op. cit.*, p. 34, 36.

bės pozicijų stiprinimu kovoje su stačiatikybe, jie kartu veikė ir už lietuvių tautinės kultūros laisvių bei teisių išplėtimą, prieš jų varžymus ir tuo prisidėjo prie tautos konsolidavimo, tautinio sąmoningumo kėlimo, žlugdė rusifikacines, asimiliacines caro valdžios užmačias²⁵⁴. Krikščionys demokratai, vadovaudamiesi enciklikos "Graves de Communi" teiginiais (būti paklusniems teisėtai valdžiai), savo siekius stengėsi įgyvendinti ne atviros konfrontacijos, o "sugyvenimo" su valdžia, tikintis iš jos nuolaidų, taktika.

Taiki legalaus kultūrinio darbo taktika, pabrėžtinas dėmesys tautinei idėjai, atviras priešiškus lenkiškumui, bendra konfrontacija, konkurencija su socialdemokratais ir demokratais 1907 m. suartino krikščionis demokratų su daug silpnesniais, bet veikliais tautiniais demokratais. Pastarųjų gretas tuomet jau buvo papildę ir "išeiviai" iš LDP - nuosaikeji. Skirtumas tarp jų buvo tas, kad vieni (tautiniai demokratai), gindami tautiškumą, kovodami už jį, tikėjimą stengėsi panaudoti kaip priemonę, o kiti (krikščionys demokratai), remdamiesi tautiškumu, bendrais tautos vystymosi reikalais, rūpinosi tikėjimu, jo pozicijų stiprinimu. Tačiau tai kurį laiką bendram darbui netrukdė: 1907-1913 m. jų pastangomis leistas laikraštis "Viltis" bei 1906-1915 m. veikusi "Sajunga gražinti teises lietuvių kalbai Romos katalikų bažnyčiose" (toliau - "Sajunga") buvo šio suartėjimo išvada, gyvas bendradarbiavimo pavyzdys.

1906-1914 m. dešinieji buvo monopolizavę daugumą legalios kultūrinės ir visuomeninės veiklos sričių. Caro valdžios represijų metais (1908-1914 m.) dėl ypač krikščionims demokratams rodomo valdžios pakantumo jiems pavyko išlaikyti, net išplėsti visas draugijas, organizacijas, pagausinti savo spaudą. Krikščionys demokratai daugiausia leido legaliosios periodinės spaudos (60-70% visų leidinių, 1913 m. jiems priklausė 16 leidinių iš 23, o 1914 m. - 18 iš 31)²⁵⁵; buvo įkūrę gausias ir stiprias darbininkų draugijas (Krikščionių darbininkų šv. Juozapo ir Lietuvių katalikų tarnaičių šv. Zitos); neprilygstamos veikla ir narių skaičiumi Lietuvoje buvo katalikiškos švietimo draugijos ("Saulės" (Kauno gub.), "Žiburio" (Suvalkų gub.), "Ryto" (Vilniaus gub.)), sukūrusios platų įvairių mokyklų tinklą; tarp kooperacinių organizacijų išsiskyrė katalikiška Marijampolės "Žagrė", o tarp akcinių bendrovių - Vilniaus "Vilija". Be to, jiems priklausė jaunimo ("Pavasario"), moterų, savišalpos, labdaros ("Motinėle") organizacijos, savitarpio kredito bankai ir bendrovės (pažymėtina Kauno "Artojo" bendrovė)²⁵⁶.

LDP, nors ir išvelgdama teigiamų šios veiklos elementų, skatinančių tautos vystymąsi, labai ideologizuotą krikščionių demokratų darbą iš esmės vertino neigiamai ir po kelių minėtų nesėkmingų bandymų 1906-1908 m. jokių galimybių bendrai veiklai nematė. "Nei bendrų tikslų, nei bendrų kelių pas mus tuo tarpu nėra", - tokia buvo "Varpo" išvada

1914 m.²⁵⁷. Kita vertus, su krikščionimis demokratais LDP visiškai nesutapino tautinių demokratų ir matė, tiesa, su didelėmis išlygomis, kai kurias bendradarbiavimo su jais perspektyvas. LDP požiūrį į krikščionis demokratų ir tautinius demokratų, jų tarpusavio prieštaravimus bendrais bruožais galima paaiškinti trimis aspektais: pasaulėžiūros, kovos su lenkiškumu ir lietuviybės gynimo, caro valdžios valstybinio šovinizmo politikos.

1. **Pasaulėžiūros aspektas.** Gerai žinoma, kad LDP idėjiniai pirmtakai buvo varpininkai, kurių pasaulėžiūra formavosi veikiant pozityvizmo ir liberalizmo idėjoms. Pastarosios inspiravo demokratinės santvarkos siekius. Savo esme abu jie - ir pozityvizmas, ir liberalizmas - yra opoziciniai krikščionybės, katalikybės atžvilgiu²⁵⁸. Pasaulėžiūrinis liberalizmas praktiškai svyruoja nuo religinio indiferentizmo iki prieš religiją kovojančio ateizmo²⁵⁹. Socializmo ir religijos, katalikybės santykio, matyt, aiškinti nereikia. Todėl LDP, deklaruodama, jog religijos sferoje iš principo su katalikybe nekovoja²⁶⁰ (nors čia ji buvo už parapinių bendruomenių demokratinę savivaldą), griežtai atmetė bet kokius dvasininkų bandymus "globoti" liaudį, vadovauti jos reikalams. Jie įrodinėjo, jog katalikybė nėra ir negali būti "*tautos gyvenimo pamatu*"²⁶¹. Demokratai, gindami demokratinio saviveiksmiškumo principus, pasisakė prieš krikščionių demokratų pastangas įtvirtinti autoriteto bei bažnyčios vadovavimo principus visuomeniniame gyvenime²⁶², dvasininkijos dalyvavimą visu-

²⁵⁴ M. Krupavičius, *Visuomeniniai klausimai*, p. 54, 56-57.

²⁵⁵ K. Gr. [K. Grinius], "Mūsų visuomenės gyvenimas", *Lietuvos žinios*, 1914 01 23 (02 05), nr. 18.

²⁵⁶ Ibid.; A. Gaigalaitė, *op. cit.*, p. 33; Nuosaikios pakraipos "Vilniaus aušros" ir "Šviesos" bei katalikiškų "Saulės", "Žiburio", "Ryto" lietuvių švietimo draugijų veiklą išsamiai nagrinėjo: V. Pūkienė, *Lietuvių švietimo draugijos 20 amžiaus pradžioje (1906-1915 metais)*, Vilnius, 1994.

²⁵⁷ Paširvintinis [?], "Dėl mūsų taktikos", p. 115.

²⁵⁸ S. Senkonis, "Lietuvos kairiųjų partijų užuomazga ir pasaulėžiūriniai jų pagrindai", p. 224, 226.

²⁵⁹ P. Maldeikis, "Moderniosios pažangos problemos", *Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos metraštis*, t. 2, Roma, 1966, p. 32, 34.

²⁶⁰ *Lietuvos demokratų partijos programa*, p. 10-11, 16; Lietuvos demokratų partijos programa [1914], l. 17; V. [?] "Patįs sau duobę kasai", *Lietuvos ūkininkas*, 1908, nr. 4 p. 52-53; Red. [akcija], "Išvedė" galą", *ibid.*, 1912, nr. 35, p. 341.

²⁶¹ J. Jonutis, "Tautybė ir tikėjimas", *Lietuvos žinios*, 1909 11 11 (24), nr. 46.

²⁶² R. [A. Rimka], "Demokratija ir tikyba", *Lietuvos žinios*, 1913 06 27 (07 10), nr. 75; G. [G. Petkevičaitė?], "Puvantieji 'tiltai' į liaudį", *ibid.*, 1912 07 05 (18), nr. 78; Ig. Jurk. [?], "Kursas senas, kaip pasaulis. Lietuvos 'tautiškasis' kliras", *ibid.*, 1911 06 28 (07 11), nr. 73; P. R. [P. Ruseckas?], "Nuo 'Lietuvos ūkininko' redakcijos", *Lietuvos ūkininkas*, 1908, nr. 29, p. 321-329; Rinkimuose dalyvavęs [?], "Kad tik saviškį įpiršus", *ibid.*, 1912, nr. 42, p. 412.

meniniame-politiniame gyvenime vadino klerikalizmu, su juo kovojo ir dėl to negalėjo bendradarbiauti: "Klerikalizmu mes vadiname: Kunigijos stengimasis paimti į savo rankas visus žmonių dvasiškus ir svietiškus reikalus, ant visko uždėti savo antspaudą. Klerikalizmas nuo katalikybės gali skirtis ir skiriasi tuomet, kuomet katalikų kunigai atsisako nuo svajonės viešpatavimo, kuomet jiems rupi tik savo tikybos mokinimas"²⁶³, "[...] bendras kultūros darbas visiems lietuviams tik tada bus galimas, kada bus jis griežtai atskirtas nuo tikybinės ir politiškos propagandos [...]"²⁶⁴.

Bendra pozityvizmo, galima sakyti, ir materializmo dvasia, viena pagrindinių "Varpo" liberalizmo išraiškų, sudėtinė pastarojo dalis kartu su "liaudinio socializmo" idėja labai užaštrino religijos klausimą. Liberalams apskritai būdingas antiklerikalizmas (bažnyčios politinio elgesio kritika, kova dėl netolerancijos) tapo LDP idėjinių-politinių nuostatų šerdimi, jau nepriklausomoje Lietuvoje suformavo prielaidas gana siauram politiniam diskursui tarp radikalų ir nuosaikiųjų, arba tarp kairiųjų ir dešiniųjų. Galima manyti, kad tai darė neigiamą įtaką pilietinio mentaliteto raidai tarpukario Lietuvoje ir sąlygojo lemtingus Lietuvai 1926 m. gruodžio 17 d. bei 1939-1940 m. įvykius.

Beje, šiuo aspektu lygiai taip pat buvo vertinami tautiniai demokratai. A. Rimka, vadinęs juos "tikiybiniais demokratais", srove, kuri "tradicinį religijos palaikymą norėtų sutaikinti su demokratizmu", manė, jog jie yra tokie pat konservatyvūs kaip ir krikščionys demokratai, todėl ir dirbti su jais galima tik "atskiruose darbuose", nes minėtos švietimo, kooperacijos ir kitos draugijos, organizacijos buvo ne tik kultūros, bet ir politikos židiniai²⁶⁵.

2. K o v o s s u l e n k i š k u m u i r l i e t u v y b ė s g y n i m o a s p e k t a s. Iš esmės skyrėsi LDP ir dešiniųjų srovės požiūris į lietuviškumo gynimą, platinimą bei lenkiškumą, lenkų padėtį Lietuvoje. Ir krikščionys demokratai, ir tautiniai demokratai, siekdami savo tikslų, lietuviybės idėją gynė vadovaudamiesi iš tikrųjų tuo pačiu principu ("Lietuva - lietuviams"). Minėtos "Sąjungos" kova dėl lietuvių kalbos teisių bažnyčiose tai išryškino per pabrėžtinai antilenkišką poziciją²⁶⁶. Oficialiai pripažindami visų tautinių mažumų kultūrinės teises, neturėdami nieko prieš Lenkiją, jie buvo labai priešiški lenkiškumui Lietuvoje. Praktiškai jį tapatino su bajorais, dvarininkais, ypač aristokratija, kuriuos kaltino lenkiškumo puoselėjimu, platinimu, todėl iš jų reikalavo lituanizuotis, t.y. atsilietuvininti kalbos ir tautiškumo atžvilgiu²⁶⁷. Apskritai dešinėsios politinės jėgos Lietuvos lenkus buvo linkusios laikyti kolonistais, o jų visuomeninį-politinį veikimą dažnai siejo tik su endekais, pasiruošusiais polonizuoti, atiduoti Lietuvą Lenkijai.

Kaip žinoma, LDP nekėlė sau jokios išankstinės užduoties sulietuvinti (atlietuvininti) lenkišką krašto elementą. Priešingai, jos ideologai ne kartą spaudoje yra pažymėję, "*kad svajoti apie visų jau ištautėjusių lietuvių "atlenkinimą" ar "atgudinimą", - tai be prasmės ir be naudos darbas*"²⁶⁸. Kartu jie ragino rūpintis "*Perpus sulenkėjusiais ir surusėjusiais*", bet dar nenutautusiais lietuviais, ypač Rytų Lietuvoje²⁶⁹. Tačiau nepritarė "Sajungos" veiklos metodams ir "Vilties" aplinkos krikščionių demokratų veikėjų tiesmukiškai kovai su endekais: "*nenoromis šitaip lietuvių ir lenkų tautininkams besipešant, kyla baimė, kad tautiniai vaidai dar labiau neįsikerėtų ir nepataptų tiesiog nuolatine mūsų krašto liga*"²⁷⁰. LDP kritikavo dešiniųjų nuostatą "Lietuva - lietuviams", įrodinėdami, jog tai toks pat šovinizmas, kaip rusų, ir jis mažai lietuvių tautai gali ne padėti, o sukelti jai grėsmę²⁷¹. Taip pat neigiamai vertino jų požiūrį į Lietuvos lenkus kaip į kolonistus, endekų atstovus. Bajorija demokratams buvo ne lenkiškumo platintojas, bet lietuvių valstiečiams artimas, tos pačios demokratinių pažiūrų inteligentijos kultūrinės globos reikalingas Lietuvos visuomenės sluoksniš²⁷². Nors dvarininkus, kaip socialinį sluoksnį, LDP vertino tradiciškai²⁷³, o neigiamai - jų tautinę-politinę orientaciją į Lenkiją, tačiau pripažino dvarininkų, kaip ir kitų Lietuvos lenkų, pilietines, tautines-kultūrinės teises,

²⁶³ "Apžvalga", *Lietuvos žinios*, 1910 04 07 (20), nr. 41.

²⁶⁴ B. Skardis [?], "Bendrasai kultūros darbas", *ibid.*, 1910 01 13 (26), nr. 4.

²⁶⁵ R. [A. Rimka], "Demokratija ir tikybiniai tautininkai", *ibid.*, 1913 01 19 (02 01), nr. 8; 1913 01 22 (02 04), nr. 9; 1913 01 24 (02 06), nr. 10.

²⁶⁶ A. Gaigalaitė, *op. cit.*, p. 29; "Apžvalga. Sąjunga pagražinimui teisių lietuviškajai kalbai Rymo-katalikų bažnyčiose Lietuvoje ir jos veikimas", *ibid.*, 1911 06 11 (24), nr. 66.

²⁶⁷ "Litwa wobec wojny (Poufny memoriał Michała Römery z sierpnia 1915)" in *Zeszyty historyczne*, zes. 17, Paryž, 1970, s. 102-103.

²⁶⁸ R. [A. Rimka], "Mūsų pozicija", *Lietuvos žinios*, 1911 06 11 (24), nr. 66.

²⁶⁹ [M. Sleževičius], "Neužmirškime Vilniaus gub. lietuvių", *ibid.*, 1910 09 01 (14), nr. 69; G. P. [G. Petkevičaitė], "Steigkime Vilniuje mokytojų kursus", *ibid.*, 1910 09 11 (24), nr. 72.

²⁷⁰ J. Bekampis [?], "Iš gyvenimo atbalsių. Lietuvių-lenkų ginčai", *ibid.*, 1913 10 31 (11 13), nr. 129/130; "Apžvalga", *Lietuvos ūkininkas*, 1911, nr. 22, p. 205.

²⁷¹ J. V. [J. Vileišis ?], "Dėlei taktikos", *Lietuvos žinios*, 1911 01 08 (21), nr. 3; R. [A. Rimka], "Taipgi apie "Politiką ir taktą". Mūsų klerikalų "tautiškai" politiškoji pozicija", *ibid.*, 1912 03 10 (23), nr. 30.

²⁷² [?] "Ruoškimės ir mes prie rinkimų", *ibid.*, 1907, nr. 31, p. 462; Velėnaitis [?], "Naujas balsas apie bajorų akalicas", *Lietuvos žinios*, 1914 01 19 (02 01), nr. 15; G. P. [G. Petkevičaitė], "Mūsų santykiai su akalicų bajorais", *ibid.*, 1914 01 25 (02 07), nr. 20.

²⁷³ [P. Ruseckas], "Kunigų, dvarininkų ir valstiečių reikalai", *Lietuvos ūkininkas*, 1907, nr. 37, p. 545; M. Girinaitis [M. Sleževičius], "Mūsų dvarininkai", *ibid.*, nr. 42, p. 621-622.

kartu reikalavo vykdyti pilietines pareigas Lietuvai²⁷⁴. Kaip tokios pozicijos pavyzdį Lietuvos lenkams demokratai nurodydavo "krajovcų" politinę srovę.

K. Grinius rašė: "[...] *Ne visi gi Lietuvos žmonės, kurie lenkiškai kalbasi, yra tiktai lenkai-endeikai. Daugelis ir apimtų endekijos liga toliau pasitaisys, nes turės suprasti, kad ne Krokujoj, ne Varšujoj patsai vidurys jų reikalų, bet čionai Lietuvoj.*

Negalima reikalauti nuo jų, kad imtų ir permaintytų savo prigimtą lenkišką kalbą į lietuvišką ir dagi umu laiku. Vienok galime ir turime reikalauti nuo tokių lenkiškai kalbančių piliečių, kad jie pirmiausia saviems dievams tarnautų, kad ne Varšuvos, ne Krokuvos, bet Lietuvos reikalais užsiimtų.

Yra juk pasidariusi taip vadinamų "Krajovcų" srovė, kuri kaip tik ir nori ta pakraipa eiti, jie jau numano, jogei endekija tai Lietuvos pragaištis [...] Panašių į "krajovcų" srovę yra daugiau mūsų šalyje grupių tarp lenkiškai kalbančių gyventojų"²⁷⁵.

LDP, susirūpinusi lietuviško ir lenkiško agresyvių nacionalizmų susidūrimų grėsme, stengėsi mažinti lietuvių dešiniųjų ir lenkų endekų įtaką liaudžiai, keldama jos sąmoningumą. Todėl šviečiamajam-kultūriniam darbui bandė sutelkti lenkų, baltarusių demokratines jėgas: "*bendri demokratijos idealai ir reikalai ne tik leidžia, bet ir liepte liepia jungties įvairių tautų demokratijai ir išvien skinti kelią šviesesnėn ateitin*"²⁷⁶.

Pirmiausia pažymėtini LDP ryšiai su "krajovcais", t.y. su tais pačiais mūsų minėtais 1905 m. Vilniaus lenkų demokratinės inteligentijos atstovais. 1906-1914 m. jie bandė burtis į atskirą visuomeninę-politinę srovę. Jai atstovaujantys veikėjai, remdamiesi istorinės Lietuvos (Baltarusijos ir Lietuvos) pilietybės principu, bendra demokratine idėja, siekė šio krašto tautų taikaus sambūvio ir bendradarbiavimo. Dar 1906 m. dėl Lietuvos tautų demokratinį jėgų bendro darbo buvo susitarę "krajovcų" ir LDP idėjiniai lyderiai - M. Römeris bei P. Višinskis²⁷⁷. Buvo numatyta, kad LDP bendradarbiaus 1906 m. Vilniuje leistame "krajovcų" laikraštyje "Gazeta Wileńska". Tačiau, mirus P. Višinskiui, LDP naujo žmogaus nepaskyrė, o lietuviams atstovavo socialdemokratas M. Biržiška. Beje, minėtose derybose dėl bendradarbiavimo dalyvavo ir LDP nuosaikiųjų atstovai - J. Jablonskis ir A. Smetona²⁷⁸. 1908-1914 m. LDP atstovai (J. Vileišis, M. Sleževičius, A. Bulota, F. Bortkevičienė ir kiti kartu su socialdemokratais M. Biržiška, A. Janulaičiu nuolatos kontaktavo su šios grupės veikėjais (T. Vrublevskiu, broliais W. ir L. Abramowicziais, Z. Nagrodzkiu, B. Krzyżanowskiu ir kitais). M. Römeris buvo nuolatinis "Lietuvos ūkininko" ir "Lietuvos žinių" korespondentas, aktyviai dalyvavo LDP ir Lietuvių tautinėje-kultūrinėje organizacinėje veikloje ("Žiburėlyje", Lie-

tuvių mokslo bei Lietuvių dailės draugijose, Vilniaus "Rūtoje"). Be to, buvo nemaža bendrų LDP ir "krajovcų" atstovų susirinkimų, pasitarimų dėl vieningo darbo²⁷⁹. Su didelėmis viltimis LDP sutiko "Gazeta Wileńska" pakraipos 1911 m. pradėtą leisti lenkų laikraštį "Pszegląd Wileński"²⁸⁰. Tačiau pastarajam demokratinės linijos išlaikyti nepavyko. Idėjiškai gana diskretūs ir silpnai organizuoti "krajovcai" siaurų tautinių barjerų taip ir neįveikė²⁸¹.

Panašūs LDP (M. Sleževičiaus, A. Rimkos, J. Vileišio) kontaktai tuo pat metu (1911-1914 m.) buvo ir su Vilniaus baltarusių demokratiniais veikėjais (Ivanu ir Antonu Luckievičiais, Vaclovu Lastouskiu), leidusiais laikraštį "Hāma niva". 1912 m. baltarusių demokratams išleidus "krajovcienės", demokratinės pakraipos laikraštėlį "Kurjer Krajowy", J. Vileišis, M. Sleževičius, kaip ir M. Römeris, J. Šaulys, S. Kairys, ne kartą dalyvavo svarstant jo leidybos problemas. Demokratai buvo nutarę netgi remti jį finansiškai²⁸². LDP pritarė šio lenkų kalba rašyto laikraščelio leidimui, nes pati dar 1911 m. ketino leisti panašų laikraštį lenkų kalba, skirtą Vilniaus gubernijos sulenkėjusiems lietuviams ir turėjusį platinti demokratizmo, o ne nacionalizmo idėjas²⁸³. Išsamiai neaptariame idėjinių-teorinių LDP atstovų, baltarusių demokratų, "krajovcų" diskusijų ypatybių, svarstant "tuteišystės" problemas, lietuviškos, lenkiškos ir baltarusiškos kultūrų sąveiką bei santykius ir t. t., nes tai reikia specialiai patyrinti. Tik pažymėtina, kad bendros organizacinės struktūros jiems taip ir nepavyko įkurti.

Krikščionys demokratai ir ypač apie "Viltį" besibūrę tautiniai demokratai šį LDP bendradarbiavimą vertino kaip kitų tautų jėgų stiprinimą lietuviybės sąskaita²⁸⁴ ir kaip pavojingą lietuvių tautos egzistavimui: "Toks

²⁷⁴ G. P. [G. Petkevičaitė], "Kauno žemės ūkio Draugijos rengiamos parodos ir paskaitos", *Lietuvos žinios*, 1911 05 26 (06 08), nr. 60 ; Red. [J. Vileišis], "Keli pasikalbėjimai", *Vilniaus žinios*, 1908 10 24 (11 06), nr. 240; 1908 10 30 (11 12), nr. 245.

²⁷⁵ Kg. [K. Grinius], "Iš nelaimių mokykimės", *Lietuvos žinios*, 1912 05 26 (06 08), nr. 61.

²⁷⁶ J. Bekampis [J. Stankūnas], "Informavimo darbas ir mūsų srovių ginčai", *ibid.*, 1914 12 10 (23), nr. 190.

²⁷⁷ M. Römeris, "Prie lietuvių-lenkų klausimo", *ibid.*, 1911 05 24 (06 06), nr. 58.

²⁷⁸ Mykolo Römerio autobiografija [Parengė M. Maksimaitis]. Naudotasi pateiktą "Lietuvos atgimimo istorijos studijų" aštuntam tomui mašinraščiu, l. 30-32.

²⁷⁹ *Ibid.*, l. 52-58.

²⁸⁰ "Apžvalga", *Lietuvos žinios*, 1912 02 02 (15), nr. 14.

²⁸¹ Mykolo Römerio autobiografija, l. 58.

²⁸² M. Römer, *Dziennik*, t. 2 ir t. 3, MAB, f. 132-2229, l. 82 ir f. 132-2230, l. 174, 323, 329.

²⁸³ Kg. [K. Grinius], "Vilniaus gubernijos sulenkėjusiems lietuviams reikia lenkų kalba lietuviško laikraščio", *Lietuvos žinios*, 1911 02 15 (28), nr. 19.

²⁸⁴ Meškulis [?], "Neskleiskime tautos jėgų", *Viltis*, 1909 11 11 (24), nr. 131.

taktas yra pavojingas. Mes dar neturime tiek pajėgos, kad galėtume privilioti į save sulenkėjusį gaivalą, kuris, kaip patyrimas rodo, įsispraudęs mūsų tarpai, dažniausiai dvigubai daugiau pasiima, negu mums duoda¹²⁸⁵. Todėl, kaip minėjome, L. Gira demokratų vadino "išauklėtais sulenkėjusio dvarininkų luomo tradicijose". Taigi ir šiuo aspektu LDP bei dešiniųjų bendrai veiklai sąlyčio taškų buvo labai maža.

3. Caro valdžios valstybinio šovinizmo politikos aspektas. Rusija, buvusios LDK teritoriją traktuodama kaip nuo seno rusiškas žemes ("исконно русские земли"), buvo suinteresuota Lietuvoje palaikyti lietuvių ir lenkų priešstatą, kad galėtų lengviau įgyvendinti rusifikavimo ir kolonizavimo planus. Caro valdžia buvo palanki lietuvių dešiniųjų tautinei-kultūrinei veiklai, nes norėjo juos palaikyti kaip atsvarą lenkams. Rusijos didžiausiu priešu Lietuvoje ji laikė lenkus, kaip susijusius su Lenkija, kuri ateityje galėjo pareikšti pretenzijas į Lietuvą. Šią savo politiką valdžia derino su grynai etnografinės Lietuvos rusifikavimu, stačiatikišku kolonizavimu, pirmiausia padedant "Valstiečių bankui", diegdama rusiškumo ir stačiatikybės židinius, nukreiptus prieš lietuvius ir kartu prieš jos favorizuotus krikščionis demokratų ir tautinius demokratų²⁸⁶. Lietuvių politinių jėgų dešiniųjų grupė, siekdama savų tikslų, šia politika naudojosi caro valdžiai stengdamasi rodyti lojalumą, o ne priešišumą.

LDP buvo priešiška šiai dešiniųjų taktikai: ją aršiai kritikavo ir įrodinėjo pragaištingumą. Buvo nurodoma, jog ir Rusijos oficialiems sluoksniams ir atviriems rusų šovinistams (Rusų tautos (liaudies) sąjunga ir kt.) lietuvių dešiniųjų grupės antilenkiškumas naudingas, todėl remia ir skatina "Sąjungos", krikščionių demokratų, "Vilties" kovingą kryptį, kaip patikimą rusų ir lietuvių suartėjimo siekiui, atitinkančią Rusijos valstybinio šovinizmo politiką. LDP pažymėjo, jog rusų šoviniščių siekius propagavę leidiniai "Россія", "Нóвое врéмя", "Северо-западная жизнь", "Белорусская жизнь" publikavo straipsnius, kuriuose buvo užtariami lietuviai prieš lenkus, pritariama, reiškiami simpatija "Sąjungos" veiklai, "Vilties" pozicijai²⁸⁷. 1911 m. "Lietuvos žinios" pažymėjo, jog patys rusų šovinistai neslepia savo siekių lietuvių tautos atžvilgiu. Citatoje, paimtoje iš "Нóвое врéмя", buvo teigiama: "Lietuviai supranta (po revoliucijos), kad lietuvių tautai nėra ir negali būti ateities skyrium nuo rusų tautos, kuri padės lietuvių kultūrai plėtotis ir apsergės ją nuo lenkų pasikėsinimo"¹²⁸⁸.

Tuo tarpu "Viltis", gindama lietuviybę Vilniaus gubernijoje, dažnai remdavosi išvardytų leidinių pozicija. Be to, 1911 m. Vilniuje daug kas žinojo apie nuo viešumos slėptas J. Basanavičiaus, A. Smetonos, M. Davainio-Silvestraičio derybas, pokalbius su žinomu Rusijos "pakraščių" vie-

nytoju A. Filievičiumi ir rusų šovinistinės pakraipos spaudos organo "Белорусская жизнь" redaktoriumi K. Solonievičiumi dėl bendro antilenkiško veikimo Vilniaus gubernijoje²⁸⁹. "Lietuvos žinios" toki bendradarbiavimą smerkė: "*Jie [viltininkai, krikščionys demokratai. - R. M.] tatai taria ačiū už "apgynimą" lietuvių rusų juodašimčiais bei retrogradais iš "Novoje vremia", "Bieloruskaja žiznj" ir kitų valdžios šelpiamų laikraščių, nors puikiai žino, kad šie juodašimčiai ne geresni už lenkus, nes nori juos surusinti ir vien tik dėlto kovoja su lenkais*"²⁹⁰.

A. Rimka viename savo straipsnių pažymėjo, kad kovojantis valstybinis rusų šovinizmas remiasi racionalia politika. O, jo nuomone, "*viena iš tokių racionališkesniųjų priemonių reikia skaityti stengimą atskiras tautas kaip ir izoliuoti, idant pritaikius vienai tautai kokią nors priemonę, kad ji jau ištikrųjų gerai "veiktų". Ir pirmiausia, žinoma, tai taikoma lenkams, kaipo stipresniems*"²⁹¹. Taigi, A. Rimkai, kaip ir kitiems demokratams²⁹², caro valdžios "nacionalinės" politikos esmė buvo aiški: supriešinti, suskaldyti ir rusifikuoti. Kalbėdami apie rusifikavimą jo prasmę demokratai aiškino remdamiesi garsųjų imperijos politikų Konstantino Petrovičiaus Pobedonoscevo, Aleksejaus Konstantinovičiaus Imeretinskio, S. Vitės žodžiais, kad tai reiškia lietuvių virtimą pirmiausia rusų politinės pilietinės tautos dalimi: "*[...] kad kitataučiai turi tik persimti rusų valdžios idėjomis ir visame eiti išvien*"²⁹³. Todėl LDP pabrėžtinai neigiamai vertino krikščionių demokratų atstovo kun. Juozo Laukaičio IV Dūmoje pasakytą kalbą, svarstant Rusijos biudžetą 1913 m., mat jis įtikinėjo, jog lietuviai tetrokšta tautinio atgijimo, nori atsikratyti lenkų globos ir nei nemano "*skaldyt Rusijos ir tvirti kokią tai atskirą lietuvių kunigaikštystę*"²⁹⁴. Nepritarė de-

²⁸⁵ A. Smetona, *Rinktiniai raštai*, Kaunas, 1990, p. 352.

²⁸⁶ "Litwa wobec wojny (Poufny memoriał Michała Rόμεra z sierpnia 1915)", s. 97.

²⁸⁷ "Apžvalga. ""Tautiškoji" lietuvių politika", *Lietuvos ūkininkas*, 1911, nr. 20, p. 185; "Apžvalga", *Lietuvos žinios*, 1911 05 17 (30), nr. 56; "Apžvalga", *ibid.*, 1911 06 11 (24), nr. 66; "Apžvalga. Lietuvos "apgimėjai" pasirodė...", *ibid.*, 1911 03 29 (04 11), nr. 37; "Apžvalga", *ibid.*, 1911 06 14 (27), nr. 67; R. [A. Rimka], "Taipgi apie "Politiką ir taktą". Mūsų klerikalų "tautiškai" politiškoji pozicija", *ibid.*, 1912 03 10 (23), nr. 30.

²⁸⁸ "Apžvalga", *ibid.*, 1911 06 14 (27), nr. 67.

²⁸⁹ M. Römer, *Dziennik*, t. 1, MAB, f. 138-2228, l. 59.

²⁹⁰ Sim. Jon. [S. Joniškis], ""Tautininkai" kabelėse", *Lietuvos žinios*, 1911 07 02 (15), nr. 75.

²⁹¹ R. [A. Rimka], "Taipgi apie "Politiką ir taktą". Mūsų klerikalų "tautiškai" politiškoji pozicija".

²⁹² M. Sl. [M. Sleževičius], "Ministerijos krizės", *Lietuvos žinios*, 1911 03 10 (23), nr. 29.

²⁹³ M. Sl. [M. Sleževičius], "Didžiųjų valstybių politika ir pavergtųjų tautų klausimas", *ibid.*, 1912 12 11 (24), nr. 146.

²⁹⁴ [?] "Lietuvių reikalai Dūmoje", *Lietuvos ūkininkas*, 1913, nr. 23, p. 244.

mokratai ir dešiniųjų bandymams 1909 m. kelti Suvalkų gubernijos prijungimo prie Lietuvos klausimą, pasinaudojant Chelmo gubernijos atskyrimo nuo Lenkijos svarstymais III Dūmoje²⁹⁵. Šių svarstymų iniciatoriai buvo rusų šovinstai ir caro valdžia. LDP niekada neabejojo, kad Suvalkų gubernija turėjo būti prijungta prie Lietuvos, bet minėti bandymai, kaip ir kun. J. Laukaičio kalba, demokratų nuomone, tuomet reišė imperinės valdžios šovinizmo politikos rėmimą ir buvo pavojingi lietuvių tautos perspektyvai. 1912 m. antrojoje konferencijoje LDP, įvertindama dešiniųjų politinę veiklą, nurodė, jog "*aklas dešiniojo mūsų sparno ėjimas draug su vyriausybe ar bent pataikavimas, nusilenkimas vyriausybei, - blėdingas Lietuvos kultūrai, blėdingas tautinei politikai ir Lietuvos demokratijai*"¹²⁹⁶.

Kita vertus, dešiniųjų lojalumas imperinei valdžiai ir polinkis bendradarbiauti su ja LDP atrodė natūralus, besiremiantis minėtomis principinėmis nuostatomis. A. Rimkos žodžiais, "*rusų nacionalizmą [šovinizmą. - R. M.] ir mūsų [lietuvių. - R. M.] klerikalizmą [krikščionis ir tautinius demokratų. - R. M.] vienijo, nepaisant jų skirtingų tikslų, ta pati "minių demokratizacijos baimė"*"¹²⁹⁷.

Visais trimis aptartais aspektais LDP griežtai laikėsi demokratijos principų ir todėl jos bei dešiniųjų lietuvių politinių jėgų pozicijos buvo priešingos. Tai ir nulėmė atkaklią tarpusavio idėjinę-politinę kovą, trukdė bendram kultūriniam-organizaciniam darbui. Tiesa, 1913 m. pagilėjus idėjiniams-politiniams nesutarimams, dešinieji skilo. A. Smetonos vadovaujami tautiniai demokratai atsiskyrė nuo "Vilties" ir 1914 m. pradėjo leisti savo žurnalą "Vairas". Todėl 1914 m. LDP jau rengėsi dirbti kartu su tautiniais demokratais ekonomikos srityje, rusifikacijai priešintis bendrai²⁹⁸.

1906-1915 m. LDP, siekdama įgyvendinti savo programinius tikslus, pagrindiniu politiniu partneriu laikė LSDP. Tarp jų nebuvo minėtų pasaulėžiūros prieštaravimų, abi buvo opoziciškai nusiteikusios prieš caro valdžią, galų gale abi siekė to paties - socializmo įgyvendinimo - tikslo. Todėl LDP buvo pasirėngusi bendradarbiauti su LSDP, kovodama prieš caro valdžią ir dešiniąsias lietuvių politines jėgas, ypač prieš jų propaguojamą klerikalizmą, dirbdama kultūros darbą bendrai²⁹⁹. Toks požiūris į LSDP galutinai įsivyravo 1907 m., kai vadovavimą partijai į savo rankas paėmė demokratai radikalai ir LVS vadovai, o patys socialdemokratai taip pat patyrė organizacinių pokyčių.

LSDP, dėl caro valdžios represijų 1907 m. praradusi daug savo narių, pasitraukus nuo darbo A. Domaševičiui, V. Sirutavičiui, S. Kairiui, į kalėjimą patekus V. Mickevičiui-Kapsukui, atsisakė aktyvios politinės veiklos ir įsitraukė į visuomeninį-kultūrinį darbą. Partinė spauda ("Žarija") atsidūrė į kultūrinį darbą linkusių, V. Mickevičiaus-Kapsuko, Z. Aleksos-

Angariečio žodžiais tariant, "likvidatorių", - Antano Purėno, P. Bugailiš-
kio, M. Biržiškos ir A. Janulaičio rankose³⁰⁰. Stiprėjančios caro valdžios
represijos, didėjanti besikonsoliduojančių krikščionių demokratų ir tauti-
nių demokratų ("Viltis") idėjinė, kultūrinė įtaka visuomenei privertė so-
cialdemokratų eiti į koaliciją su suradikalėjusiais demokratais. Ši koali-
cija, pasivadinusi "pirmievių" vardu, galutinai susiformavo 1907 m. ir pra-
dėjo kovą su dešiniaisiais, jų vadintais "atžagareiviais"³⁰¹. Iki pat 1915 m.
LSDP, tiksliau - į kultūrinį darbą besiorientavusi jos dalis, pritarė ir palai-
kė minėtą LDP kritiką dešiniųjų atžvilgiu, ypač demokratų antikerikalni-
nes akcijas, rėmė minėtą LDP šviečiamąjį-kultūrinį darbą³⁰².

Tačiau LDP ir LSDP principiniai nesutarimai, prieštaravimai išliko,
dar net paastrėjo demokratų programoje atsiradus "liaudinio socializmo"
siekiams. 1907 m. LDP kritikavo socialdemokratų, jog šie proletariato
reikalus kelia aukščiau už tautos reikalus, kovoja ne už tautos, bet "įvairių
tautų darbininkų" vienybę, aktualindami materialinius poreikius, nepa-
kankamai rūpinosi tautinės savimonės žadinimu, tautiniu-kultūrinio švie-
timu³⁰³, nepripažįsta privatinės nuosavybės³⁰⁴. J. Bagdonas, remdamasis ir
Karlo Marxo (K. Markso) teorija, įrodinėjo socialdemokratų taktikos
klaidingumą siekiant įgyvendinti socializmą: negalima neigti kapitalizmo
tvarkos Lietuvoje, kaip daro LSDP, o reikia siekti jos, nes tik kapitalizmo
ekonominis potencialas garantuoja socializmą, kurio jau tuomet neneigė
LDP³⁰⁵.

1912-1914 m. LDP, savo programoje iškėlusį tikslą "liaudinis socializ-
mas", - toliau kritikavo socialdemokratų nuostatas. Kaip ir 1907 m., de-
mokratai ir toliau jiems nepritarė dėl proletariato išimtinio vadovavimo

²⁹⁵ M. S. [M. Sleževičius], "Dabar ne laikas", *ibid.*, 1909, nr. 25, p. 220-221; [?] "Iš laikraščių",
Lietuvos žinios, 1909 06 06 (19), nr. 1.

²⁹⁶ "Iš Lietuvos partijų gyvenimo", p. 17.

²⁹⁷ R. [A. Rimka], "Taipgi apie "Politiką ir taktą". Mūsų klerikalų "tautiškai" politiškoji pozici-
ja".

²⁹⁸ Paširvintinis [?], "Dėl mūsų taktikos", p. 105.

²⁹⁹ *Ibid.*, p. 117; R. [A. Rimka], "Mūsų santykiai", *Lietuvos žinios*, 1913 05 05 (18), nr. 2.

³⁰⁰ M. Biržiška, *Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą*, t. 2, p. 143, 161.

³⁰¹ *Ibid.*, p. 143; Šešėlis [?], "Pirmievių darbas ir visuomenės darbas", *Visuomenė*, 1910, nr. 4,
p. 115.

³⁰² M. Biržiška, *Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą*, t. 2, p. 148-149; Šešėlis [?], "Pirmievių
darbas ir visuomenės darbas", p. 116-117.

³⁰³ [J. Bagdonas], *Mes ir Lietuvos socialdemokratai*, Vilnius, 1907, p. 10-16.

³⁰⁴ Z. [?], "Socialdemokratai - Lietuvos atstovai", *Lietuvos ūkininkas*, 1907, nr. 10, p. 145-146.

³⁰⁵ [J. Bagdonas], *Mes ir Lietuvos socialdemokratai*, p. 9-10.

ateities visuomenei, o, kaip minėjome, matė vidutinių sluoksnių perspektyvą, neigdami socialdemokratų gintą "pereinamosios klasės" teoriją³⁰⁶. Atskirai pažymėtina, kad nuo 1912 m. iš socialdemokratų LDP išskyrė bolševikinės pakraipos ortodoksus (V. Mickevičių-Kapsuką, Z. Aleksą-Angarietį ir kitus), nes buvo priešiški jų centristinėms orientacijoms į proletariato Rusiją (imperijos ribose). Demokratai skelbė, jog su jais, kaip su svetimais Lietuvos reikalams, jokių bendrų reikalų neturi³⁰⁷.

Savo ruožtu socialdemokratai LDP traktavo kaip smulkiaburžuazinę partiją³⁰⁸, demokratų vadino smulkiosios buržuazijos kairiaisiais ideologais³⁰⁹.

Šie principiniai idėjiniai nesutarimai, neturėję didesnės įtakos bendram kultūriniam darbui, trukdė jų politinį bendradarbiavimą rinkimuose į Rusijos Valstybės Dūmą.

LDP ir Rusijos Valstybės Dūma. LDP visą laiką buvo opozicija Rusijos valdžiai ir stengėsi priešintis jos politikai, siekusiai pavergti Lietuvą ekonomiškai, tautiškai ir kultūriškai. Demokratų nuomone, radikalios permainos, kurios įgalintų įgyvendinti partijos politinę programą, buvo įmanomos tik demokratinėje, decentralizuotoje Rusijoje: "*tik nugriovus dabartinę Rusijos sauvalės tvarką ir įvedus respublikonų paties liaudies valdymą*"³¹⁰. Todėl buvo pabrėžiama, jog "*į dabartinę valdžią mes turime žiūrėti kaip į laikinę ir daryti visa, ką tik mes galime, idant ji greičiau užleistų vietą kitai*"³¹¹. Ši pozicija lėmė LDP požiūrį į Dūmą 1906-1914 m. Dūma, anot demokratų, nieko naudingo nei Lietuvos liaudžiai, nei Lietuvai padaryti negalėjo, nes joje realiai, t.y. tikintis rezultatu, veikti nebuvo sąlygų³¹². Tačiau LDP taktika Dūmos atžvilgiu keitėsi.

Vykstant rinkimams į I Dūmą, LDP, kaip ir LSDP, kitos Rusijos revoliucinės partijos, grupės, revoliucijos įkarštyje nusistačiusios likviduoti monarchizmą ir įgyvendinti konstitucinę demokratinę santvarką, oficialiai rinkimus boikotavo³¹³. Tiesa, atskiri LDP veikėjai (A. Smetona, P. Vitkauskas, L. Lopas) rinkimuose dalyvavo kartu su TLDP³¹⁴. Visuose kitų trijų Dūmų rinkimuose LDP buvo aktyvi, rinkimų ir Dūmos tribūną stengėsi panaudoti kiek įmanoma savo politinių, tautinių ir kultūrinių siekių propagandai, liaudies masių politizavimui, sąmoningumo kėlimui. 1913 m. M. Sleževičius yra išdėstęs bendrus LDP dalyvavimo rinkimuose ir Dūmų darbo motyvus: "[...] 1) patį rinkimai duoda pavergtoms tautoms, o ypač tų tautų liaudžiai, progos išreikšti savo nuomonę ir pažiūras į valdžios, o lygiai ir visų viešpataujančių luomų darbus, 2) Duma yra dabar vienintelė vieta, kur liuosai gali skambėti tiesos ir teisybės žodis (Pastaba: dabar, IV Dumoj, ir tai suvaržyta), 3) Tik Dūmoj per savo atstovus pavergtųjų tautų liaudis gali viešai išrodyti valdžios ir viešpataujančių luomų darbus, o

*podraug viešai pastatyti teisingus darbo žmonių ir pavergtųjų tautų reikalavimus [...]*³¹⁵.

Buvo manoma, jog būtina išnaudoti nors ir mažiausią galimybę įstatymams taisyti, norint pagerinti "darbo žmonių" ir pavergtųjų tautų padėtį³¹⁶. Antra vertus, buvo atkreipiamas dėmesys ir į tai, kad, ruošiantis Lietuvos valstybingumui, Dūma suteikia progą pažinti valstybės funkcionavimo mechanizmą: "*patįs nedalyvaudami valstybės įstaigose, kaip-gi pažinsime jos mechanizmą, ką-gi pradėsime, kuomet reikės patiems "geriau įsitaisyti"?*"³¹⁷

LDP rinkimų programų pagrindiniuose punktuose buvo reikalaujama: visuotinio, lygaus, slapto balsavimo renkant Dūmą ir vietines savivaldybes; asmens, piliečio ir demokratinų laisvių garantijų, mirties baudmės panaikinimo, Lietuvos politinės autonomijos ar bent plačios savivaldos (kultūrinės autonomijos); bežemių ir mažžemių aprūpinimo žeme, nusavinant bažnyčios, valdžios žemes, įvedant žemės maksimumą; 8 val. darbo dienos fabriku darbininkams ir t.t.³¹⁸

Jau ne kartą minėjome, jog rinkimuose LDP savo sąjungininkais pirmiausia laikė LSDP, kitų tautų (žydų, o 1912 m. ir lenkų) demokratinius elementus, po to TLDP (rinkimai į II ir III Dūmas), o krikščionis demokratų, vadintus klerikalais, bei dvarininkus visą laiką skelbė didžiausiais priešais³¹⁹. Tačiau, tik renkant atstovus į II ir III Dūmas, demokratams

³⁰⁶ Paširvintinis [?], "Dėl mūsų taktikos", p. 116; a. [?], "Gyvenimo ir spaudos atbalsiai. Lietuvių marksininkai ortodoksai kovoje prieš demokratų", *ibid.*, p. 119-121; "Apžvalga", *Varpas*, 1913, nr. 2, p. 74-78.

³⁰⁷ "Iš Lietuvos partijų gyvenimo. Antroji Lietuvos demokratų partijos konferencija rudenį 1912 m.", p. 18.

³⁰⁸ "Apžvalga", *Varpas*, 1913, nr. 2, p. 80.

³⁰⁹ Šešėlis [?] "Pirmeivių darbas ir visuomenės darbas", p. 116.

³¹⁰ Girinaitis [M. Sleževičius], "Rinkimams praėjus", *Varpas*, 1913, nr. 1, p. 20.

³¹¹ Paširvintinis [?], "Dėl mūsų taktikos", p. 114.

³¹² Girinaitis [M. Sleževičius], "Rinkimams praėjus", p. 20.

³¹³ M. Biržiška, *Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą*, t. 2, p. 133; "Prie mūsų taktikos", *Varpas*, 1905, nr. 9/10, p. 207; Plačiau apie rinkimų boikotą, jo taktikos genezę, konkrečias priemones ir rezultatus žiūrėti: D. Staliūnas, *op. cit.*, p. 58-59.

³¹⁴ R. Miknys, E. Motieka, *op. cit.*, p. 112-113; R. Laukaitytė, sudariusi lietuvių atstovų Dūmoje sąrašus, L. Lopą pristatė kaip artimą TLDP (*op. cit.*, p. 32-33.)

³¹⁵ Girinaitis [M. Sleževičius], "Rinkimams praėjus", p. 19-20.

³¹⁶ *Ibid.*

³¹⁷ Paširvintinis [?], "Dėl mūsų taktikos", p. 144.

³¹⁸ Girinaitis [M. Sleževičius], "Rinkimams praėjus", p. 20; J. Kubilius, *Viltininko mintys*, Kaunas, 1929, p. 278; Petras [P. Ruseckas], "Ką rinkti ir kaip rinkti?", *Lietuvos ūkininkas*, 1907, nr. 28, p. 421.

³¹⁹ Girinaitis [M. Sleževičius], "Rinkimams praėjus", p. 20-21; Aštunto LDP suvažiavimo nutarimai (1906 09 17-18 (09 30-10 01)), VUB, f. 1-F614, l. 113.

pavyko sudaryti su socialdemokratais netvirtą sąjungą, kuri garantavo neutralumą vienas kito atžvilgiu, bet ne paramą. Ir rinkimų metu, ir tuoj po jų, jau veikiant Dūmai, nenutrūko jų tarpusavio kritika³²⁰. IV Dūmos rinkimuose socialdemokratai oficialiai atsisakė bendradarbiauti su LDP, prieš tai pareiškę, jog naudosis rinkimais socialdemokratų idėjoms skleisti ir todėl *"tartis su demokratais nenorį ir negalį"*³²¹. Tuose pačiuose rinkimuose išryškėjo LDP nesutarimai su Kauno lietuvių demokratų komitetu (TLDP veiklos tęsėju), kuriam vadovavo demokratas P. Leonas. Šiam vis labiau tolstant nuo partijos radikalų, anksčiau buvę glaudūs rinkiminiai ryšiai susilpnėjo ir todėl šį kartą veikta atskirai³²². Visuose Kauno gubernijos rinkimuose demokratai blokavosi su žydais³²³.

Nors rinkimuose į I Dūmą LDP oficialiai nedalyvavo, bet tarp Dūmos narių turėjo penkis atstovus: L. Lopą, J. Sabalį, J. Kubilių (nuo Kauno gub.), P. Vitkauską, J. Girnių (Suvalkų gub.)³²⁴. Klysta J. Audėnas visus juos laikydamas partijos nariais. Tik P. Vitkauskas ir iš dalies L. Lopas jai priklausė, kiti, matyt, kaip rodo J. Kubiliaus "išpažintis"³²⁵, tik tarėsi su LDP ir todėl buvo jos atstovai.

Kaip tik šioje Dūmoje prasidėjo LDP atstovų bendradarbiavimas su Darbo kuopos (trudovikų) ir kadetų frakcijomis. Šio bendradarbiavimo raida tarsi atspindėjo vidinę partijos organizacijos situaciją. Su kadetais bendradarbiauta tol, kol LDP veikė nuosaikieji, t.y. I ir II Dūmose. (Rinkimai į III Dūmą vyko 1907 m. rugsėjo 1 (14) d., o LDP vienuoliktasis suvažiavimas, kuriame J. Bagdonas ir A. Smetona pasitraukė iš CK, vyko 1907 m. spalio 21 (lapkričio 3) d.) Partijoje įsivyravus radikalams, šis vienijimasis baigėsi. 1912 m. antroji LDP konferencija pasmerkė "kadetizmą" kaip linkusį *"prie dardėjimo dešinėn ir begalinio oportunisto"* ir nutarė, jog LDP atstovai Dūmoje gali įeiti tik į Darbo kuopos frakciją. Buvo pažymėta, jog *"savo ideologija ir programa ta kuopa iš visų dabar veikiančių Dūmų frakcijų mums yra artimiausia"*³²⁶. Be to, konferencija atkreipė dėmesį į liberalų trudovikų požiūrį į autonomišką lietuvių veiklą. LDP atstovams dirbant šioje frakcijoje, niekas netrukdė turėti ir pareikšti savo nuomonę Lietuvos autonomijos, žemės tvarkymo, kultūros klausimais. Tą patį anksčiau buvo pažymėję J. Kubilius³²⁷ bei A. Bulota³²⁸. Taigi artimumas tai pačiai narodnikų ideologijai sąlygojo LDP radikalų ir trudovikų bendrą veiklą Dūmoje. Frakcijos tolerancija, liberalumas LDP atstovų atžvilgiu, viena, dar labiau stiprino šiuos ryšius, antra vertus, buvo patrauklus net tokiam nuosaikiam veikėjui kaip J. Kubilius. Kaip minėjome, kadetai imponavo LDP nuosaikiuosius visų pirma savo žemės reformos programa bei Rusijos valdymo decentralizacijos idėjomis, su kuriomis bu-

vo sietos Lietuvos politinės autonomijos viltys. Be to, reikia prisiminti P. Leoną buvus kadetų partijos nariu iki sugrįžimo iš Turkestano į Lietuvą (1906 m. rugsėjis), nenutraukus tų ryšių ir Lietuvoje³²⁹. Tad tokie buvo LDP atstovų Dūmoje blokavimosi su trudovikais ir kadetais pagrindiniai motyvai.

Grįžtant prie LDP atstovavimo Dūmose pažymėtina, kad I Dūmoje jos atstovai buvo išsiskirstę: J. Kubilius ir L. Lopas įėjo į Darbo kuopą, P. Vitkauskas ir J. Girnius - į kadetų frakciją, o J. Sabalys (Sabalis) nepriklausė jokiai frakcijai. Be to, jie dalyvavo Dūmoje įkurtos Autonomistų kuopos darbe: Dūmoje atstovautų tautų pasiuntiniai ruošėsi pateikti svarstymams autonomijų klausimą³³⁰. Į šios kuopos biurą buvo išrinktas P. Vitkauskas³³¹.

Į II Dūmą nuo LDP pateko tik Suvalkų gubernijoje išrinkti A. Bulota ir P. Leonas. Pirmasis priklausė Darbo kuopai, buvo jos sekretorius, o antrasis - kadetų partijos frakcijai³³². Abu jie dirbo Autonomistų kuopos laikinajame biure³³³.

III Dūmos rinkimuose Kauno gubernijoje nuo LDP buvo išrinkti valstiečiai J. Požela ir Pranas Keinys, o Suvalkų gubernijoje vėl laimėjo

³²⁰ Petras [P. Ruseckas], "Rinkimams besitarianant", *Lietuvos ūkininkas*, 1907, nr. 30, p. 451; Jurka [?], "Lietuvos atstovai ir Lietuvos visuomenė", *ibid.*, nr. 15, p. 231; "Laiškai į Redakciją", *ibid.*, nr. 12, p. 181; Z. [?] "Socijaldemokratai - Lietuvos atstovai", *ibid.*, nr. 10, p. 145-146; Juras [?], "Rinkimų atgarsiai", *ibid.*, nr. 9, p. 133; nr. 10, p. 147-148; "Skardo" redakcijai", *Skardas*, 1907, nr. 12, p. 180-182; "Iš lietuvių laikraščių", *ibid.*, p. 190-191.

³²¹ Girinaitis [M. Sleževičius], "Rinkimams praėjus", p. 19.

³²² Girinaitis [M. Sleževičius], "Rinkimus atsiminus", *Varpas*, 1913, nr. 2, p. 61-63.

³²³ *Ibid.*, p. 60-61; Juras [?], "Rinkimų atgarsiai", *Lietuvos ūkininkas*, 1907, nr. 9, p. 133.

³²⁴ J. Audėnas, *op. cit.*, p. 71; D. Staliūnas, *op. cit.*, p. 45-52.

³²⁵ J. Kubilius, "Lietuvos atstovai ir Lietuvos visuomenė", *Lietuvos ūkininkas*, 1907, nr. 14, p. 215; Tiesa, R. Laukaitytė LDP priskiria ir Juozą Girnių - R. Laukaitytė, *op. cit.*, p. 32-33.

³²⁶ "Iš Lietuvos partijų gyvenimo. Antroji Lietuvos demokratų partijos konferencija rudenį 1912 m", p. 16.

³²⁷ J. Kubilius, *Viltininko mintys*, 1929, p. 275.

³²⁸ A. Bulota, "Ar galima yra atskira lietuvių atstovų kuopa V. Dumoje", *Lietuvos ūkininkas*, 1909, nr. 26, p. 234.

³²⁹ P. Leono laiškas Liaudies laisvės (Rusijos kadetų) partijos CK (1906 11 31 (12 13)), Rusijos SRCVA, f. 532, ap. 1, b. 221, l. 6.

³³⁰ "Lietuvos atstovai ir Lietuvos visuomenė", *Lietuvos ūkininkas*, 1907, nr. 13, p. 202; M. Biržiška, *Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą*, t. 2, p. 135; R. Laukaitytė, *op. cit.*, p. 41-42.

³³¹ J. Kubilius, *Viltininko mintys*, p. 276.

³³² Pr. Čepėnas, *op. cit.*, t. I, p. 412.

³³³ "Dūma ir Lietuvos reikalai", *Lietuvos ūkininkas*, 1907, nr. 16, p. 251; R. Laukaitytė, *op. cit.*, p. 42.

A. Bulota. Dūmoje visi trys priklausė Darbo kuopos frakcijai. Šį kartą A. Bulota buvo jos pirmininkas, t.y. lyderis³³⁴.

Renkant IV Dūmos atstovus LDP pralaimėjo "savoje" Suvalkų gubernijoje. Vietoj A. Bulotos buvo išrinktas krikščionių demokratų atstovas kun. A. Laukaitis. Kauno gubernijoje po atkaklios kovos rinkėjų pasitikėjimą iškovojo du demokratai - Mykolas Januškevičius ir P. Keinys³³⁵ (dėl pastarojo narystės LDP abejojame). Abu jie, vykdydami minėtos 1912 m. LDP antrosios konferencijos nutarimą, Dūmoje įėjo į Darbo kuopos frakciją.

Kas buvo būdinga LDP atstovų veiklai Dūmoje? Pirmiausia jie stengėsi bendradarbiauti su visais Dūmos atstovais lietuviais, kuriai partijai jie nepriklausytų, keliant, svarstant bendrus tautinius, kultūrinius reikalus³³⁶.

P. Čepėnas, išsamiau analizavęs lietuvių atstovų kalbas visose keturiose Dūmose, tvirtina, kad buvo vienodas visų lietuvių atstovų nusistatymas dėl lietuvių kalbos mokyklose, valsčiuose, teismuose ar savivaldybių įstai-gose. Visi jie, kalbėdami apie švietimo ministerijos biudžetą, neigė cerkvinių mokyklų steigimą Lietuvoje ir siūlydavo visai išbraukti iš sąmatos joms skirtas lėšas. Jie pritarėdavo žemstvų įvedimui Lietuvoje, smerkdavo skiriamųjų žemiečių viršininkų instituciją, kuri, kaip istorinis anachronizmas Lietuvoje, vis dar vykdė administracijos, teismo funkcijas. Taip pat jie visi pritarė taikos teisėjų institucijos įgyvendinimui Lietuvoje³³⁷.

Išvardytus klausimus savo kalbose ypač plačiai aptarinėjo LDP atstovai: A. Bulota, P. Leonas, M. Januškevičius, beje, pastarasis nurodė Vilniaus universiteto atkūrimo būtinumą³³⁸.

LDP atstovai Dūmose buvo labai aktyvūs svarstant žemės klausimą. I Dūmoje P. Vitkauskas įrodinėjo, jog, vykdant žemės reformą, Lietuva dėl savo specifikos turėtų būti išskirta iš rusiškų gubernijų³³⁹. II Dūmoje P. Leonas siūlė paimti į žemės fondą dvarų žemes, įstatymais numatyti jų apmokėjimą ar neapmokėjimą. Majoratinių dvarų žemes jis siūlė nusa-vinti be atlyginimo, kaip ir valdžios ar privačių asmenų ežerus. Jo many-mu, buvo būtina nustatyti žemės valdymo minimumą ir maksimumą. Jis teigė, kad, vykdant žemės reformą, žemė būtų duodama nuosavybėn, nes tokia esanti Lietuvos valstiečio teisinė sąmonė³⁴⁰. P. Leono kalbos tek-stas, parašytas rusų kalba, buvo išleistas 1907 m. atskira brošiūrele: "По вопросу земельной реформы в Литве" (Žemės reformos Lietuvoje klausimu).

Pažymėtina, kad LDP atstovai Dūmose stengėsi išnaudoti bet kurią progą Lietuvos autonomijos idėjai propaguoti, norėdami, kad kuo plačiau būtų žinoma apie lietuvių tautos pasirengimą politiniam savarankiš-kumui, kad dėl tokio lietuvių tautos siekio būtų kuo mažiau abejojantių.

II Dūmos metu, 1907 m. pavasarį (per šv. Velykas), P. Leono ir A. Bulotos iniciatyva³⁴¹, pritariant socialdemokratų atstovams (Pranui Gudavičiui, Antanui Povyliui, Povilui Kūmeliui, Vladui Stašinskui ir Antanui Kupstui), Vilniuje buvo sušauktas lietuvių inteligentų pasitarimas, svarstęs Lietuvos autonomijos klausimo iškėlimo Dūmoje galimybes. Dalyvavo daugiau kaip 80 žmonių, atstovavusių visoms pagrindinėms lietuvių politinėms jėgoms (krikščionims demokratams, tautiniams demokratams, demokratams, socialdemokratams)³⁴². Nors socialdemokratai įrodinėjo, kad Lietuvos politinės autonomijos reikalavimas dar nepribrendęs, nerealus, ankstyvas (neaiškus autonomijos turinys, sienos...), tačiau buvo nutarta: "*Lietuvių inteligentų susirinkimas randa būtinai reikalinga sutaisyti kuo demokratiškiausios Lietuvos autonomijos įstatymų projektą (summary-mą). Tam tikslui tuojaus turi būti išrinkta iš penkių žmonių komisija, kuri rinktų medžiagą (materijolą) tam projektui sutaisyti ir apginti jį dūmoje; ta pati komisija parašo ir patį Lietuvos autonomijos projektą. Kada įnešti Lietuvos autonomijos projektą Dūmon, apie tai sprendžia patys atstovai, tačiau susirinkimas geidžia, kad jisai būtų kuo greičiausiai įneštas. Atstovai gi privalo ir prieš įnešant projektą prie kiekvienos progos skelbti Dūmoje Lietuvos autonomijos idėją*"³⁴³.

Žinoma, kad nutarime minėta komisija dėl besikeičiančios politinės padėties Rusijoje projekto neparengė ir Dūmoje svarstyti nepateikė. Tačiau LDP atstovai ir šioje, ir kitose Dūmose nuosekliai laikėsi paskutinės nutarimo pastraipos.

Diskutuojant žemės klausimą, LDP atstovų kalbose buvo pabrėžiama, kad žemės reformą Lietuvoje tinkamai tegali įvykdyti autonominis seimas. Tai pabrėžė dar P. Vitkauskas, o po jo P. Leonas ir A. Bulota³⁴⁴. Be

³⁴⁴ Pr. Čepėnas, *op. cit.*, t. 1, p. 417; R. Laukaitytė, *op. cit.*, p. 32-33.

³⁴⁵ Pr. Čepėnas, *op. cit.*, t. 1, p. 424-425; Girinaitis [M. Sleževičius], "Rinkimus atsiminus", p. 54-63; R. Laukaitytė, *op. cit.*, p. 32-33.

³⁴⁶ P. Leono laiškas Jonui Vileišiui [?] [Peterburgas 1907 02 14 (27); 1907 02 24 (03 09) ir 1907 03 01 (14)], MAB, f. 255-182, 2-4 laišakai.

³⁴⁷ Pr. Čepėnas, *op. cit.*, t. 1, p. 430.

³⁴⁸ *Ibid.*, p. 413, 420, 421, 425, 426.

³⁴⁹ *Ibid.*, p. 405.

³⁴⁰ *Ibid.*, p. 413-414.

³⁴¹ P. Leono laiškas nežinomam asmeniui (1907 04 20 (05 03)), MAB, f. 255-182, l. 10.

³⁴² [?], "Ką rašo lietuvių laikraščiai?", *Kova*, 1907, nr. 24, p. 369; "Atstovai ir žmonės", *Skardas*, 1907, nr. 18, p. 271; "Lietuvių-inteligentų susirinkimas", *ibid.*, p. 285-287; "Žinios. Iš Lietuvos", *Lietuvos ūkininkas*, 1907, nr. 18, p. 276; R. Laukaitytė, *op. cit.*, p. 38-39.

³⁴³ [?], "Ką rašo lietuvių laikraščiai?"

³⁴⁴ Pr. Čepėnas, *op. cit.*, t. 1, p. 405, 412-414.

to, P. Leonas, kaip ir vėliau kalbėjęs A. Bulota, smerkė P. Stolypino kolonizacinę politiką, nurodydamas, kad *"vyriausybė kelia žmones iš kitų gubernijų rusifikacijos tikslais, norėdama sustiprinti Lietuvoje rusų elementą"*³⁴⁵. Reikalavimas perduoti žemės klausimo sprendimą Lietuvos autonomiam seimui jų buvo traktuojamas kaip priemonė prieš šią rusifikacijos politiką.

Antra vertus, LDP atstovai, Dūmose deklaruodami lietuvių tautos nuosėdumą, pasirengimą politinei autonomijai, stengėsi atremti lenkų politikų bandymus įtraukti į daug realesnę perspektyvą turėjusios tuomet projektuotos Lenkijos autonomijos teritoriją ir lietuvišką Suvalkų gubernijos dalį. Čia demokratų atstovai irgi vadovavosi minėto lietuvių inteligentų susirinkimo nutarimu, kad Dūmoje, svarstant Lenkijos Karalystės autonomijos klausimą, jeigu nebus svarstomas toks pat Lietuvos projektas, lietuvių atstovai turi reikalauti, jog būtų išskirta iš Lenkijos autonomijos lietuviškoji Suvalkų gubernijos dalis³⁴⁶. P. Leonas minėtoje kalboje pažymėjo, kad jis karštai pritariaš lenkų tautos siekiui gauti autonomiją, bet kartu pabrėžė, jog lietuvių tauta jos reikalauja: *"2000 Lietuvos atstovų suvažiavimas teisingai vadinamas pas mus Didžiuoju Seimu, įvykęs laisvės dienomis, 1905 m. lapkričio 11-12 dienomis [lapkričio 22-23 d. - R.M.], įrodė, kad autonominio sutvarkymo reikalavimas yra keliamas plačiausių Lietuvos gyventojų sluoksnių"*³⁴⁷. Todėl jis, prieštaraudamas R. Dmowskiui, reikalavo, kad lietuviškoje Suvalkijos dalyje žemės reformą vykdytų ne Lenkijos, o Lietuvos autonominis seimas. Jam pritarė ir A. Bulota³⁴⁸.

Kaip minėta, kita politinė situacija, aplinkybės, kuriomis iškilo tas pat klausimas III Dūmoje, lėmė priešingą šiai LDP atstovo A. Bulotos poziciją. Tačiau, svarstant savivaldos įstatymo įvedimą Lenkijoje, jis griežtai reikalavo, kad Suvalkų gubernijos lietuviškų apskričių miestų (Naumiesčio, Šakių, Marijampolės, Kalvarijos, Seinų bei Prienų) savivaldybėse būtų leista vartoti lietuvių kalbą. (Dūma šį įstatymą priėmė, bet Valstybės Taryba jį atmetė)³⁴⁹. IV Dūmoje M. Januškevičius taip pat kalbėjo apie lietuvių tautos politinės autonomijos siekius, kirtosi su Lietuvos lenkų atstovais, kartu su P. Keiniu priešinosi atvirai prorusiškai Martyno Yčo orientacijai, prasidėjus karui³⁵⁰.

Taigi LDP atstovai Dūmose, propaguodami Lietuvos politinės autonomijos idėją, keldami Suvalkų gubernijos lietuviškos dalies priskyrimo Lietuvos autonomijai reikalavimą, įrodinėjo ir lietuvių tautos etnopolitinį atskirumą nuo Lenkijos.

Slapta LDP veikla Lietuvos politiniam savarankiškumui atkurti. Atkreiptinas dėmesys, jog LDP buvo vienintelė lietuvių organizuota politinė grupė, kuri 1913-1915 m. kaip partija bandė zonuoti Lietuvos politi-

nio savarankiškumo atkūrimo galimybę, derindama ją su tokiais pat Lenkijos siekiais. Didėjant Lietuvos ir Lenkijos priešpriešai 1906-1914 m., nė viena kita lietuvių politinė grupuotė to daryti neišdrįso. Nekalbame čia apie atskirų asmenų, neatstovavusių politinėms grupuotėms, bandymus. Prie tokių priskiriame su LDP atstovais veikusių LSDP narių, bet čia neatstovavusių partijai M. Biržiškos, A. Janulaičio, S. Kairio bei nepartinio J. Šaulio pastangas. Antra vertus, tokiu pat statusu (t.y. kaip partijos atstovai) tikrai demokratai dalyvavo "Autonomistų-federalistų" sąjungos Lietuvos skyriaus kūrimo darbe 1913-1914 m., siekdami Lietuvos politinės autonomijos klausimo aktualizavimo tarp Rusijos liberalų. Trūkstant šaltinių, negalime išsamiai analizuoti šios LDP veiklos, todėl išryškinsime tik pačius pagrindinius momentus.

Visų pirma ši LDP veikla buvo tiesiogiai susijusi su jos vadovų, narių priklausymu Vilniaus masonų ložėms. Pažymėtina, kad Lietuvos istoriografija kol kas mažai skyrė dėmesio abiem temoms. Minėtini Vilniaus lenkų demokratų - "krajovcų" veikimą aptarusių ir jų ryšius su masonais minėjusių J. Jurkiewicziaus (J. Jurkievičiaus) ir J. Bardacho darbai³⁵¹. Pirmasis nagrinėjo ir "krajovcų" ryšius su lietuvių demokratais, daugiau analizuodamas pirmųjų pozicijas, nuostatas³⁵². Zigmas Toliušis savo trumpoje apybraižoje apie Lietuvos masonus, remdamasis S. Matulaičio ir P. Bugailišio atsiminimais, teigė, jog iš demokratų Vilniaus masonams priklausė J. Vileišis ir M. Sleževičius³⁵³.

Tiksliausia informacija apie LDP narių ryšius su masonais bei jų minėtą veiklą yra M. Römerio dienoraščiuose, jo slaptame 1915 m. Memorandume Lenkijos tautiniam komitetui. Pagal M. Römerį, kaip kadetų iniciatyva besikurianti "Didžiųjų Rusijos Rytų" provincijai priklausanti 1909 m. Vilniuje buvo įsteigta "Jedność" ložė. Į ją 1910 m. įstojo pats M. Römeris, 1911 m. priklausė M. Sleževičius ir M. Biržiška. "Jedność" vadovavo, jos meistras buvo Vilniaus gydytojas J. Romas, o pavaduotojas

³⁴⁵ П. Лэонас, *По вопросу земельной реформы в Литве*, Вильнюс, 1907, с. 17.

³⁴⁶ "Lietuvių-inteligentų susirinkimas", p. 287.

³⁴⁷ П. Лэонас, *op. cit.*, p. 15.

³⁴⁸ P. Leono laiškas Jonui Vileišiui [?] [Peterburgas. 1907 03 20 (04 02)], MAB, f. 255-182, l. 8-9; Pr. Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 1, p. 414-415.

³⁴⁹ Pr. Čepėnas, *op. cit.*, t. 1, p. 420-421.

³⁵⁰ *Ibid.*, p. 426, 428.

³⁵¹ J. Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905-1922*, s. 49; J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, s. 270.

³⁵² J. Jurkiewicz, *op. cit.*, s. 117, 124 - 126.

³⁵³ Z. Toliušis, Lietuvos masonai, MAB, f. 29-1232, l. 5.

- kairysis endekas Ludvik Czarkowski (L. Čarkovskis). Iždo reikalus tvarkė meistro brolis Elijas Romas, o eiliniai, be minėtų lietuvių, buvo lenkai: W. Abramowicz, B. Krzyżanowski, Z. Nagrodzki; baltarusiai: I. ir A. Luckievičiai ir rusai - Ivan Prozorov bei Ivan Kraskovski.

Tais pačiais metais iš "Jiedność" išsiskyrė nauja ložė - "Litwa". Jos meistras buvo M. Römeris, o kasininkas, sekretorius - M. Sleževičius. Be jų, ložei priklausė minėti I. Prozorov ir I. Kraskovski, Lietuvos lenkai - Edward Sokołowski (Sokolovskis), B. Krzyżanowski, Władysław Osmołowski (V. Osmolovskis), Z. Nagrodzki; baltarusis A. Luckievič; žydai - E. Romas ir Bramsonas. Vėliau į ją buvo priimti: V. Biržiška (1911 m.), V. Bielskis, P. Bugailiškis (1911 ar 1912 m.), A. Bulota (1913 m.), J. Šaulys (1912 m.), J. Vileišis (1914 m.) ir vienintelė moteris - F. Bortkevičienė (1915 m.). Minėtinas ir baltarusis V. Lastouski (1912 m.). Iš "Jiedność" į "Litwa" buvo perėję ir M. Biržiška bei Aleksandr Zosztawt (A. Zoštautas).

1914 m. iš "Litwa" išsiskyrė dar viena ložė - "Białoruś". Į ją perėjo: A. Luckievič, A. Bulota, P. Bugailiškis, M. Biržiška, A. Zosztawt, I. Kraskovski ir Kazimierz Ostachiewicz (K. Ostachievičius)³⁵⁴. Taigi ložėse veikė visų Lietuvos tautų demokratinės orientacijos atstovai. Vadovaudamiesi masonų propaguotais meilės, brolybės, žmonių dvasios laisvės šūkiais, jie stengėsi priešintis prievartai, kuri buvo tapatinama su Rusijos imperijos priespauda, įgyvendinti šiuos šūkius, atitinkančius atskirų žmonių, grupių ir tautų tarpusavio santykius. Todėl jiems rūpėjo įgyvendinti Lietuvos politinę autonomiją, suartinti Lietuvą ir Lenkiją kovai su bendru priešu - Rusijos imperija ir bandė tam panaudoti masonų organizacines struktūras, ryšius.

Ne teorinio, bet realios veiklos lygio šie klausimai iškilo 1913 m., kai jau aiškiai buvo pastebimos Europos karinio konflikto apraiškos. Kaip ir 1905 m., dabar vėl tapo aktualūs istorinės ir etnografinės Lietuvos koncepcijų svarstymai, diskusijos dėl taktikos, metodų ir būdų, siekiant Lietuvos politinio savarankiškumo. Ložių nariai manė, jog sėkmės, sprendžiant šiuos klausimus, galima tikėtis tik ginant, įgyvendinant visų Lietuvos tautų demokratiškus sluoksnių suderintą ir priimtą poziciją. Todėl 1913 m. pagausėjo pasitarimų, susirinkimų, ieškant tokios pozicijos. Dažniausiai šie pasitarimai vyko M. Römerio bute.

1913 m. vasario 6 (19) d. pas jį susirinkę: A. Bulota, M. Sleževičius, J. Vileišis, J. Šaulys, M. Biržiška, A. Janulaitis, S. Kairys, S. Šilingas, Antanas Žmuidzinavičius, W. ir L. Abramowicziai, Jan Piłsudski (J. Piłsudskis), A. Zosztawt, W. Markowski (V. Markovskis), S. Bagiński, Jan Boguszewski (J. Boguševskis). Buvo svarstyta taktika dėl Galicijoje rengto lenkų sukilimo. Susirinkime kalbėję A. Bulota bei J. Vileišis buvo nusitei-

kę antirusiškai, bet kartu su kitais dalyviais pripažino, kad toks pat sukilimas Lietuvoje negalimas, nes jai pavojingas, - Lietuvos geopolitinė padėtis sudėtingesnė nei Lenkijos³⁵⁵. Anot minėtų lietuvių demokratų, nenorėta, kad vėl pasikartotų 1863 m.

Kaip pažymėjo M. Römeris, artėjant karui, tarp lietuvių dešiniųjų grupės veikėjų išryškėjo dvi kryptys: krikščionys demokratai buvo linkę į germanofilizmą, kaip Rusijos pralaimėjimo įrankį, o tautiniai demokratai svyravo. Vieni, kaip ir krikščionys demokratai, išpažino germanofilizmą, o kiti (M. Yčas) įroškė Rusijos caro valdžios pergalės ir su ja siejo Lietuvos politinio savarankiškumo, suvienijimo su Mažąja Lietuva viltis. Germanofilškų tendencijų buvo ir tarp socialdemokratų. LDP mažiausiai ieškojo atramos rusų arba vokiečių valstybingume ir artimiausia jai buvo Lietuvos nepriklausomybės idėja. Ji, atvirai nepasiryždama jokiai orientacijai, inicijavo lietuvių "autonomistų" grupės sukūrimą, tapo jos branduoliu. Ši grupė siekė autonomijos bet kuriomis politinėmis aplinkybėmis. Demokratai orientavosi pirmiausia į Rusijos demokratinės revoliucijos, kuri iškeltų ne tik socialinius, bet ir pavergtųjų tautų laisvės siekius, laimėjimą³⁵⁶.

Todėl 1913 m. gruodžio - 1914 m. vasario mėn. LDP aktyviai dalyvavo minėtų Lietuvos tautų demokratinių veikėjų susirinkimuose, kur bandė kurti Maskvoje tuomet atnaujintos "Autonomistų-federalistų sąjungos" Lietuvos skyrių. (Tokia sąjunga buvo įkurta 1905 m. lapkričio 19-21 (gruodžio 2-4) d. Peterburge. I ir II Dūmose jos idėjas bandė realizuoti parapartinė "autonomistų kuopa".) Tarp dalyvių buvo: Lietuvos lenkai M. Römeris, A. Zosztawt, K. Ostachiewicz; baltarusiai A. ir I. Luckievičiai, V. Ivanouski; žydai J. Romas, C. Šabadas, Černichovas, Čarnas; rusas I. Kraskovski; lietuviai J. Šaulys, A. Janulaitis; LDP atstovavo A. Bulota, J. Vileišis. Skyriaus darbą buvo manyta nukreipti Lietuvai palankios politinės autonomijos siekiams, Rusijos viešajai nuomonei formuoti³⁵⁷. Tačiau kaip ir 1905 m., kilo lietuvių nesutarimų su baltarusiais, lenkais, žydais - kuria koncepcija remtis, siekiant autonomijos: istorinės ar etnografinės Lietuvos...³⁵⁸. Be to, lietuviai, ypač socialdemokratai ir demokra-

³⁵⁴ M. Römer, *Dziennik*, t. 4, MAB, f. 138-2231, l. 404.

³⁵⁵ *Ibid.*, t. 3, MAB, f. 138-2230, l. 40.

³⁵⁶ "Litwa wobec wojny (Poufny memoriał Michała Römera z sierpnia 1915)", s. 105-107; M. Römer, *Dziennik*, t. 4, l. 229.

³⁵⁷ M. Römer, *Dziennik*, t. 3, l. 352; t. 4, MAB, f. 138-2231, l. 20, 21.

³⁵⁸ *Ibid.*, t. 4, l. 253-257.

tai, ginčijosi tarpusavyje, kaip pasiekti autonomiją, nepriklausomybę ir todėl iro jų sudaryta "autonomistų grupė"³⁵⁹. 1914 m. pabaigoje minėtos sąjungos Lietuvos skyrius kaip organizacinė struktūra faktiškai neveikė.

Karui prasidėjus išryškėjo naujos aplinkybės. 1914 m. spalio 19-22 (lapkričio 1-4) d. Peterburge įvyko "Rusijos Didžiųjų Rytų" ložių atstovų suvažiavimas (Konventas), svarstęs opozicinių caro valdžiai jėgų taktiką karo metais. Iš viso dalyvavo 32 žmonės. Įtakingiausi šiame suvažiavime buvo jo iniciatoriai kadetai: Nikolaj Visarionovič Nekrasov, V. Stepanov, Fiodor Aleksandrovič Golovin, kun. Obolenski, A. Koliubakin, P. Sokolov ir kiti, tačiau dalyvavo ir Darbo kuopos nariai - Aleksandr Fiodorovič Kerenski, P. Pereverzev, socialdemokratė Jekaterina Dmitrijevna Kusokova. Gausiai dalyvavo ukrainiečiai - V. Vasilenko, J. Jefremov, S. Prokopovič ir dar 4-5 asmenys. Vilniui, kartu Lietuvai ir Baltarusijai, atstovavo C. Šabadas, A. Luckievič ir M. Römeris³⁶⁰.

Suvažiavimo metu išaiškėjo, kad rusų kadetai (liberalai) yra labai tolimi pavergtų tautų aspiracijoms. Jų reformistiniai sumanymai tesiekė konstitucinį centralizmą, buvo priešingi autonominiams postulatams. Jie buvo už stiprios Rusijos valstybingumą, kuriama modernios rusų politinės (pilietinės) tautos pagrindu. Suvažiavime kadetai nepritarė lietuvių "autonomistų grupės", t.y. ir LDP, iniciatyvai sušaukti rusų ir lietuvių pasitarimą, panašų į ankstesnius kadetų susitikimus su žydais, lenkais, ukrainiečiais. Jie atmetė Vilniaus atstovų atvežtą "autonomistų grupės" parengtą nutarimo projektą: "*Suvažiavimas, pripažindamas Lietuvos ir Baltarusijos autonomijų principus ir manydamas, kad atėjo laikas įtraukti tai į Rusijos liberalizacijos judėjimo programą, nutaria [...]*". Paaikškėjo, kad Rusijos liberalizmas yra imperialistinis, o revoliucija Rusijoje nors ir galima, bet ji negarantuoja tautų laisvės, išsivadavimo. Todėl tarp LDP narių, bei minėtų socialdemokratų, dar labiau sustiprėjo ir iki tol brendusi mintis apie galimybę be Rusijos revoliucijos spręsti Lietuvos politinio savarakiškumo problemą, derinant ją su Lenkijos valstybingumo atkūrimu³⁶¹.

Dar 1914 m. rugsėjo-spalio mėn. LDP, minėti lietuvių socialdemokratų, tarpininkaujant M. Römeriui, dėstė savo požiūrį, konsultavosi Lenkijos nepriklausomybės, legionų klausimu su Lietuvos lenkų jaunimo atstovais, susijusiais su legionų Varšuvos vadovybe³⁶². Tačiau iš lenkų nesant konkrečių pasiūlymų, aiškios pozicijos lietuvių demokratų šie pokalbiai netenkinio. Atsižvelgdami į tai, 1915 m. sausio mėn. Vilniaus lenkų demokratai (M. Römeris, A. Zosztawt, Waclaw Studnicki (V. Studnickis), Mieczysław Niedziałkowski (M. Niedziałkovskis)) tokią poziciją suformulavo. 1915 m. sausio 14 (27) d. susirinkusiems pas M. Römerį J. Šauliui, M. Biržiškai, A. Janulaičiui, J. Vileišiui ir F. Bortkevičienei buvo pateik-

tas Lietuvos valstybingumo atkūrimo, koordinuojant jį su lenkų judėjimu dėl nepriklausomybės, projektas. Pagal jį buvo siūloma atgaivinti Jogailaičių Žečpospolitos (Respublikos) idėją lygiateisių, demokratinių Lenkijos ir Lietuvos valstybių federacijos forma, siekiant ją atplėšti Lietuvą nuo Rusijos³⁵⁹. 1915 m. vasario 1 (14) d. įvykusiame Z. Nagrodzkiego, M. Römerio ir F. Bortkevičienės bei M. Sleževičiaus, atstovavusių LDP, susitikime paaiškėjo, jog demokratai pasiruošę tartis su lenkais iš Varšuvos dėl bendrų veiksmų Lenkijos ir Lietuvos nepriklausomybei atkurti³⁶⁴.

Kovo 10-11 (23-24) d. Varšuvoje, vietinio advokato Stanisława Patekos ir "Zarania" redaktoriaus Władysława Malinowskio (V. Malinowskio) iniciatyva, įvyko pirmas konsultacinis Lietuvos ir Lenkijos politinių veikėjų susitikimas. Lenkijos pusei atstovavo Nepriklausomybininkų bloko ir "Nepriklausomybės judėjimo unijos" atstovai, o Lietuvai - nuo LDP - M. Sleževičius, nepartinis demokratas J. Šaulys bei Lietuvos lenkų demokratai W. Abramowicz ir M. Römeris. Pokalbių metu buvo susitarta plėsti užsimezgusius ryšius, o tolesnėms konsultacijoms įkurti informacinius biurus Varšuvoje ir Vilniuje³⁶⁵. Vilniuje toks biuras nebuvo įkurtas, nors minėti socialdemokratai, ypač S. Kairys, jo organizavimo idėją palaikė. LDP neatsisakė dalyvauti tolesniuose pasitarimuose, bet į organizacines struktūras buvo pasirengusi jungtis tik su demokratinėmis liaudininkų orientacijos (panašiomis į Varšuvos liaudininkus, besitelkusius apie "Zarania" leidinį) lenkų politinėmis jėgomis. Nepriklausomybininkų bloke buvo ne vien demokratiniai elementai: jis buvo Lenkijos dešiniųjų ir kairiųjų politinių jėgų, kurias jungė antirusiška, antiprūsliška orientacija, legionų idėja, sąjunga. Joje, be liaudininkų - "zaraniažų", tautinių radikalų (Radykalów narodowych), buvo ir endekų grupė (Secesja Norodowo-demokratyczna), atsiskyrusi nuo R. Dmowskio ir Z. Balickio vadovaujamos partijos, bet išlaikiusi agresyvią lenkišką šovinizmą, taip pat dalis "realistų" iš Peterburgo lenkų laikraščio "Kraj" aplinkos, susibūrusių į Tautinio darbo grupę ir t.t.³⁶⁶ Tai, matyt, ir sukėlė LDP nepasitikėjimą

³⁵⁹ "Litwa wobec wojny", s. 107.

³⁶⁰ M. Römer, *Dziennik*, t. 4, l. 268-269.

³⁶¹ "Litwa wobec wojny", s. 109.

³⁶² *Ibid.*

³⁶³ M. Römer, *Dziennik*, t. 4, l. 355.

³⁶⁴ *Ibid.*, l. 373.

^{*} Iš lenkų pusės dar dalyvavo: Rafał Radziwiłowicz (R. Radzivilovičius), Zygmunt Chmielewski (Z. Chmielevskis), Stanisław Thugut (S. Tugutas).

³⁶⁵ M. Römer, *Dziennik*, t. 5, MAB, f. 138-2232, l. 6-7.

³⁶⁶ *Ibid.*, *Dziennik*, t. 4, l. 319, 320.

politiniu partneriu. Kaip manė M. Römeris, LDP atsisakymą kurti biurą lėmė M. Sleževičiaus, tuomet įtakingiausio partijos veikėjo, nuostata. Jis, kaip ir ne vienas iš LDP, dar tebetikėjo vadinamaisiais rusų trudovikais, jiems artimais enesais, nes partija per savo atstovus Dūmoje palaikė nuolatinius ryšius su Darbo kuopos frakcija. Todėl, jo nuomone, bręstanti Rusijos revoliucija kartu su kariniu pralaimėjimu įstengs panaikinti agresyvią rusų valstybingumo formą, išsklaidydama ją arba sukurdama sąjunginį darinį³⁶⁷. Šiuo atveju ir M. Sleževičiui, ir LDP Lietuvos politinio savarankiškumo perspektyva atrodė patikimesnė nei derinys su Lenkijos nepriklausomybe³⁶⁸.

Taigi LDP pozicija lėmė sėkmingą minėtų kontaktų pradžią, bet vėliau ji taip pat "efektyviai" užkirto kelią tolesnėms panašaus lygio Lenkijos ir Lietuvos politinių jėgų akcijoms.

Pažymėtina, jog, siekiant Lietuvos politinio savarankiškumo, nepavyko surengti bendros politinės akcijos ir su dešiniaisiais. Kaip pažymėjo Raimundas Lopata, tam sutrukdė įprasti dešiniųjų ir kairiųjų lietuvių politinių jėgų nesutarimai³⁶⁹.

LDP, socialdemokratų nusiteikimas karui prasidėjus tuoj pat kelti autonomijos reikalavimą Dūmoje dešiniams atrodė per ankstyvas, mažai svarstytas ir tinkamai neparengtas. Be to, jie ir toliau tikėjosi Rusijos vyriausybės nacionalinės politikos atšilimo. Veikė ir minėtų "pirmeivių" bei "atžagareivių" kovose susikaupęs prieštaravimų kompleksas.

Todėl 1914 m. spalio 20-21 d. Vilniuje įkurtas visų Rusijos Dūmų lietuvių atstovų komitetas (J. Kubilius, V. Stašinskas, A. Povylius, M. Yčas, P. Vitkauskas, J. Sabalys (Sabalis), V. Kuzma, L. Lopas, A. Bulota (kasininkas), V. Jarulaitis, P. Leonas (pirmininkas), J. Laukaitis, M. Januškevičius, P. Keinys), kuris turėjo paremti, stiprinti labdaros draugijas, rūpintis bendranacionalinės šelpimo draugijos nukentėjusiems nuo karo kūriniu, Lietuvos reikalų kėlimu Rusijos valdžios įstaigose, nustojo gyvuoti 1915 m. sausio 23 d. Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti rinkimų metu manipuliacijų dėka dešiniams pavyko užimti vadovaujančius postus. Dėl to 1914 m. pabaigoje - 1915 m. pradžioje LDP atstovai (A. Bulota, P. Keinys, M. Januškevičius, M. Sleževičius) ir kiti kairieji iš jos pasitraukė³⁷⁰.

Pasinaudojus palankiu caro valdžios požiūriu į labdaros draugijas, buvo galvota slapta jas panaudoti politiniams siekiams įgyvendinti. Bet LDP su socialdemokratais kaip atsvarą minėtai draugijai 1915 m. balandžio 15 d. įsteigė Lietuvių draugiją teisių ir agronomijos pagalbai teikti (pirmininkas - J. Vileišis). Tik 1915 m. rugsėjo 9 (22) d., įžengus į Vilnių

Vokietijos kariuomenei ir nemažam skaičiui abiejų pakraipų politinių veikėjų pasitraukus į Rusiją, buvo susitarta į Lietuvos draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpsti CK įtraukti kairiųjų atstovus. Bet tai jau buvo naujas lietuvių politinės veiklos etapas³⁷¹.

Taigi LDP, nors ir būdama gan negausi, silpnai organizuota, toliau liko aktyvi, sprendžiant Lietuvos politinio savarankiškumo problemą.

³⁶⁷ M. Rõmer, *Dziennik*, t. 5, l. 38, 45, 46.

³⁶⁸ *Ibid.*, l. 45 - 46.

³⁶⁹ R. Lopata, "Lietuvių inteligentijos politinė veikla 1914-1915 metais", in *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 3, p. 240.

³⁷⁰ *Ibid.*, p. 240 - 241.

³⁷¹ *Ibid.*, p. 245, 247.